

Інститут психології АПН України

На правах рукопису

СТАВИЦЬКИЙ Олег Олексійович

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ
УСВІДОМЛЕННЯ МОЛОДШИМИ
ШКОЛЯРАМИ МОРАЛЬНОЇ ВИМОГИ**

Спеціальність 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1994

AB 29.594

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології АПН України.

- Науковий керівник - доктор психологічних наук, старший науковий співробітник БЕХ І.Д.
- Офіційні опоненти - доктор психологічних наук, професор ЧЕБИКІН О.Я.
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник ТАТЕНКО В.О.
- Ведуча організація - Український педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

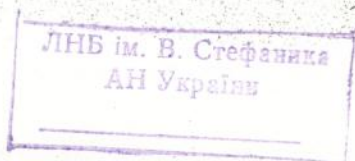
Захист дисертації відбудеться 19 квітня 1994 року об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої ради К ІІЗ.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою:
252033, м.Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розіслав "17 Березня" 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат психологічних
наук

М.І.АЛЕКСЄВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБИТИ

Актуальність дослідження. Пошук нових державотворчих шляхів призвів до ускладнення в Україні практично всіх суспільних відносин. Сьогодні як ніколи зросло значення моральних цінностей як специфічних регуляторів всіх сфер громадського життя.

Тому проблема моральної поведінки людини набуває особливої ваги як для психолого-педагогічної науки, так і для соціальної практики.

Моральні вимоги виступають в суспільній свідомості як система основних моральних цінностей, які втілюються в індивідуальній свідомості. З огляду на це моральний розвиток дитини передбачає свідоме засвоєння нею моральних норм та вимог – формування в неї знань про них, перетворення їх на відповідні мотиви поведінки.

У вітчизняній психології існує тенденція розглядати засвоєння особистістю моральних норм та вимог в контексті взаємодії дорослого та дитини, яка ґрунтується на засадах співробітництва /Ю.П.Азаров, Ш.О.Амонашвілі, А.Г.Асмолов, І.Д.Бех, М.Й.Борисhevський, В.К.Вілюнас, І.Г.Дубов, Л.М.Зюбін, О.Л.Кононко, В.О.Татенко та ін/. Але на практиці нерідко використовуються неадекватні цій меті виховні засоби /привчання, вправління, заохочення, покарання тощо/, постійно реалізуються теоретично засуджувана, але практично діюча концептуальна схема, за якою культивується мораль, що орієнтована на зовнішнє підкріплення. Моральна поведінка, яка не передбачає винагороди, що закладена у самосвідомості суб'єкта, за даними досліджень /І.Д.Бех, 1992; В.О.Татенко, 1989 та ін./, виявляється не властивою багатьом вихованцям.

Така ситуація пояснюється недостатнім психологічним забезпеченням методичних прийомів та засобів якраз у галузі виховання. Існуючі концептуальні підходи до розв'язання проблем виховання не знаходять на практиці свого методичного втілення.

Не до кінця з'ясованими на сьогодні залишаються питання, які пов'язані з психологічними механізмами усвідомлення вихованцями моральних вимог, питання ефективного, з урахуванням віку та статі вихованців, вербального впливу на свідомість особистості.

Моральний розвиток особистості тісно пов'язаний з рівнем її когнітивного розвитку. У віці 7-9 років дитина спроможна са-

можливо засвоювати, визнавати, поділяти моральні вимоги суспільства / Л.І.Божович, Л.Кольберг, О.В.Скрипченко та ін./ . Саме молодший шкільний вік є сензитивним у засвоєнні моральних норм і формуванні саморегуляції /О.С.Богданова, Л.О.Висотіна, І.О.Каіров, Л.С.Сапожнікова, С.Г.Якобсон та ін./ . В учнів початкових класів вже наявні психо-фізіологічні передумови для формування довільної поведінки на основі моральних вимог, а отже й здатність стримувати імпульсивні вчинки, виявляти самостійність, контролювати свої дії /О.В.Скрипченко/.

Об'єкт дослідження – моральна свідомість молодшого школяра як засіб його особистісного самовираження.

Предмет дослідження – психологічні умови і механізми усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги.

Мета дослідження полягала в розкритті психолого-педагогічних умов і засобів ефективного вербального впливу на свідомість молодшого школяра з метою інтеріоризації зовнішньозаданих моральних вимог на мотиваційні відношення у структурі образу "Я".

Основні гіпотези дослідження:

- Формування моральної поведінки особистості в молодшому шкільному віці залежить від рівня усвідомлення та інтеріоризації вихованцями моральних вимог як дійових регуляторів міжособистісних стосунків.

- Побудовані з урахуванням психологічних умов і механізмів усвідомлення, моральна вимога дозволить ефективніше формувати моральну самосвідомість особистості.

- Провідні соціально-психологічні механізми усвідомлення моральної вимоги детермінуються видом її аргументування.

Для перевірки висунутих гіпотез дослідження та досягнення його мети було поставлено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги.

2. З'ясувати вікові та статеві особливості поведінкових проявів вихованців 7-9 років стосовно вербально аргументованої моральної вимоги.

3. Виявити найбільш ефективні способи вербального репрезентування моральної вимоги вихованцями молодшого шкільного віку.

4. Розкрити провідні психологічні умови та механізми усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги залежно від способу її аргументування.

Загальною теоретико-методологічною основою дослідження виступили положення психологічної науки про опосередкований характер вищих психічних функцій особистості /Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн/; про єдність свідомості і діяльності /С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв/; теоретичні уявлення про психологічні механізми морального формування та розвитку особистості /Л.І.Возович, П.Р.Чамата, С.Г.Якобсон/; про розуміння людини як суб"єкта вільної моральної дії /В.П.Зінченко, В.А.Петровський, К.Роджерс та ін./; положення про взаємодію емоційних та інтелектуальних процесів у формуванні особистості /Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн та ін./; про механізми розвитку мотивації людини /В.Г.Асєєв, В.К.Відюнас, Х.Хекхаузен/; про психологічну природу міжособистісних стосунків /О.В.Киричук, Я.Л. Коломінський/.

Методи дослідження. Відповідно до гіпотези, і завдань було здійснено аналіз психологічної літератури з проблеми; проведено психолого-педагогічний експеримент, що включав різні види спостереження, бесіди з дітьми, якісний та кількісний аналіз отриманих результатів за допомогою методів математичної статистики /кореляційного та факторного аналізу/.

Експериментальною базою дослідження були СШ № 15 м.Рівного, СШ № 8, 159 м.Києва, літній табір відпочинку дітей "Електронік" /с.Олександрія, Рівненської обл./.

Дослідженням було охоплено 310 учнів молодшого шкільного віку, 60 учителів початкових класів, 18 вихователів літнього табору відпочинку дітей.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному й експериментальному визначенні основних груп аргументації в структурі вербальної моральної вимоги /мотиваційно-смісловї, когнітивно-нормативної, сугестивно-ідентифікаційної/; у розкритті провідних соціально-психологічних механізмів усвідомлення вихованцями моральної вимоги залежно від використання в її структурі того чи іншого виду аргументації /усвідомлено-перетворюючий механізм, усвідомлено-сміслове наслідування, навівання, ідентифікація та неосміслене наслідування/; у з'ясуванні вікових та статевих особливостей поведінки вихованців щодо аргументування їм моральної вимоги; у розробці основних психолого-педагогічних інваріантів ефективного використання в початкових класах певного виду аргументації в структурі моральної вимоги.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні й поглибленні знань про ефективний вербальний вплив на свідомість

особистості; у розробці класифікації аргументації як складової частини вербального впливу; у визначенні умов ефективного використання певного виду аргументації в структурі вербальної моральної вимоги. Отримані результати дослідження сприяють дальшій розробці концепції формування довільної моральної поведінки особистості та уявлень про взаємозв'язок і взаємодію внутрішніх та зовнішніх умов становлення й розвитку особистості.

Практична цінність роботи випливає з того, що а/ теоретично розроблена та експериментально перевірена система аргументованого впливу на свідомість особистості молодшого шкляра допоможе вихователям підвищити ефективність формування довільної моральної поведінки вихованців; б/ використання в практиці навчально-виховного процесу аргументованого впливу на вихованців дає можливість уникати багатьох конфліктних ситуацій у системі "педагог - учень"; в/ аргументація в структурі вербальної вимоги відчутно допомагає вихованцям у вирішенні власних мотиваційних конфліктів.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалась глибоким теоретичним аналізом проблеми; відповідністю використовуваних методик меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; поєднанням якісного та кількісного аналізу отриманих емпіричних фактів; математико-статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Аргументуюча частина моральної вимоги відіграє провідну роль у процесі перетворення її на дійове мотиваційне утворення.

2. Неоднорідність видів аргументуючої частини моральної вимоги дозволяє розширити спектр використання її для впливу на особистість вихованця в практиці виховного процесу.

3. Психологічні механізми усвідомлення вихованцями моральної вимоги детермінуються видом її аргументування.

4. Більш ефективним у виховному процесі початкової школи є використання мотиваційно-сміислової групи аргументації моральної вимоги.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження доповідалися на міжнародних наукових Костяківських читаннях "Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність" /Київ, 1992/; міжвузівській науково-практичній конференції "Гуманізація виховання і навчання дітей дошкільного віку" /Рівне,

1992/; засіданнях кафедри загальної психології Рівненського державного педагогічного інституту; засіданнях лабораторії розвитку довільності моральної поведінки особистості Інституту психології АПН України.

Матеріали дослідження використовувались автором у виступах перед учителями та батьками учнів, вихователями літніх таборів відпочинку дітей, студентами Рівненського державного педагогічного інституту.

Основний зміст роботи відображено у 10 публікаціях.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що містить 230 назв, 8 додатків, містить 16 графіків і малюнків, 19 таблиць. Зміст роботи викладено на 126 сторінках машинописного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження проблеми усвідомлення особистістю моральної вимоги; формулюється об'єкт, предмет, мета, гіпотези і завдання дослідження; дається коротка характеристика теоретичних основ і методів дослідження; розкривається наукова новизна, теоретична і практична цінність роботи; виділяються положення, що виносяться на захист; вказано шляхи апробації результатів дослідження.

В першому розділі "Усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги як наукова проблема" здійснено теоретичний аналіз проблеми дослідження, розкрито психологічний зміст основних понять. Проаналізовано з психологічної точки зору моральну вимогу як спосіб трансляції норм моралі суб'єктові виховання. Детально з'ясовано функції аргументуючої складової вербальної моральної вимоги. Розкрито основні психологічні особливості мовленнєво-аргументуючого впливу на свідомість молодших школярів.

Довільна моральна поведінка особистості – як мета виховання, генетично пов'язується із здатністю дитини діяти за зразком /Д.В.Ельконін, Є.О.Смірнова/ характеризується розвинутою рефлексією /Б.В.Зейгарник, Є.С.Мазур, Е.В.Субботський, А.Б.Холмогорова/, наявністю тісного зв'язку між протіканням когнітивних, інтелектуальних та емоційно-вольових процесів /М.І.Бобнєва, О.Г.Закаблук, О.В.Запорожець, В.К.Котирло, О.І.Кульчи-

цька, Л.З.Неверович, С.Б.Шорохова/, саморегуляцією поведінки /М.Й.Борисhevський, А.П.Вардомацький, Т.С.Лапіна, В.П.Чеснокова, С.Г.Якобсон/, здатністю до антиципації /Б.Г.Ананьєв, В.Ф.Домов, Л.О.Регуш, С.Л.Рубінштейн, Е.М.Сурков/. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що питання свідомого привласнення особистістю моральних норм та вимог, яке у вітчизняній психології досліджувалось у рамках поняття "відповідальність" як привласнення й активне здійснення особистістю необхідності /К.О.Абульханова-Славська, 1980/ залишається не до кінця розв'язаним саме у плані розкриття психологічних умов свідомого засвоєння вихованцями моральних вимог як фактору становлення доволності моральної поведінки людини.

З психологічного погляду моральний розвиток особистості відбувається як процес інтеріоризації зовнішніх вимог і перетворення їх на внутрішній регулятор поведінки /Л.І.Божович, М.І.Бобнєва, Д.Б.Ельконін, Л.І.Рувінський та ін./. Процес інтеріоризації моральної вимоги передбачає розуміння суб'єктом моральної норми та її трансформацію в свідомості у моральну цінність.

Поняття "усвідомлення" розглядається у роботі як процедура "доведення до свідомості" певного змісту моральної вимоги. Тобто, усвідомлення моральної вимоги означає те, що її зміст набув для людини особистісного смислу, став інтеріоризованим продуктом мислительної діяльності, який характеризується активністю у мотиваційному плані.

Під моральною вимогою ми розуміємо засіб трансляції норм і принципів поведінки та моралі, які виражені в особистісних стосунках, що реалізуються в спілкуванні. Моральна вимога, з одного боку, викликає, стимулює або гальмує певну діяльність вихованців і прояв у них конкретних моральних якостей, а з другого боку, сприяє формуванню у вихованців певних ділових і моральних якостей. Основне покликання моральної вимоги – це зміна або формування мотиваційного ставлення вихованця до відповідної, вираженої в її змісті норми моралі.

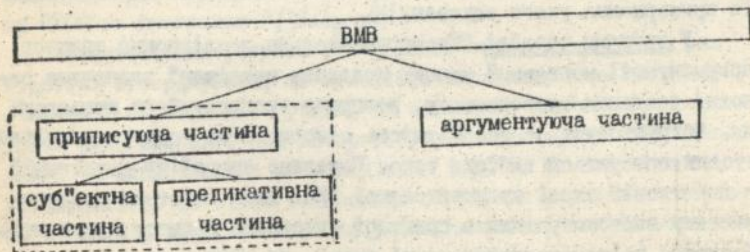
Виходячи з визначення моральної вимоги, нами виділено основні її функції: інформуюча /1/, орієнтуюча /2/, стимулююча /3/, гальмуюча /4/, коректуюча /5/, оцінююча /6/. Усі ці функції діють одночасно, але в тому чи іншому випадку кожна з них може відігравати провідну роль. В одних випадках деякі функції /1,2/ більше спрямовані на формування моральної свідомості,

інші /3,4,5/ – на виховання моральної поведінки.

Виходячи із завдань роботи було піддано більш детальному розгляду вербальну моральну вимогу /ВМВ/. Цей вибір зумовлено тим, що, по-перше, слово для людини є найбільш сильним умовним подразником; по-друге, усвідомлення моральної норми на понятійному рівні якісно різниться від усвідомлення на наочно-образному рівні; по-третє, досягти понятійного рівня усвідомлення можна лише на основі слова.

У будь-якій ВМВ виділяють 1/ приписуючу частину, у якій фіксується вказівка про те, до чого і як людина мусить ставитись, тобто визначається мета вимоги; 2/ аргументуючу частину, в якій міститься роз'яснення необхідності певного способу поведінки як основи, на якій ґрунтується вимога / Н.А.Мурґау, 1964; В.К.Вільнас, 1990/. Обидві частини ВМВ поєднані між собою причинно-наслідковими відношеннями.

Приписуюча частина вимоги має суб'єкту та предикативну частини / Н.А.Мурґау, 1964/, що вказують як на предметний зміст /value/, так і на певне до нього діяльнісне ставлення /vector/. Наявність цих двох частин зумовлено тим, що мотиваційне утворення в принципі не може бути охарактеризоване тільки посиланням на деякий предмет /В.К.Вільнас, 1990/. Загальна схема складових частин ВМВ подана на мал. 1.

Мал. 1. Компоненти ВМВ.

Основне покликання аргументуючої складової ВМВ полягає у фіксації доводів, підстав, доказів – які наводяться для обґрунтування, підтвердження моральних положень приписуючої складової. Тобто, аргументуюча частина ВМВ – це судження або сукупність взаємопов'язаних суджень, за допомогою яких обґрунто-

ується /аргументується/ істинність /доцільність/ морального судження, зафіксованого в приписуючій частині.

Механізм свідомого присвоєння моралі ми вбачаємо у створенні та розвитку опосередкованого інтелектуальним механізмом усвідомлено-емоційного ставлення вихованця до поставленої моральної вимоги. Інтелектуальна опосередкованість такого ставлення до моральних норм, що забезпечується внутрішньомовленнєвим розгортанням мислительної діяльності під впливом ззовні заданої системи суджень, призводить до того, що моральні норми та вимоги набувають для вихованців особистісного смислу.

Використання аргументації в процесі вербальної виховної дії на суб'єкта виховання дає можливість забезпечити в його свідомості вищеназвану єдність через: 1/ стимулювання процесів мислення; 2/ створення образів уявлень; 3/ актуалізацію раніше сформованих моральних почуттів; 4/ активізацію "ланцюжка" асоціацій, що дають можливість актуалізувати минулий моральний досвід особистості.

Виходячи з визначення аргументації можна назвати основку її функцію – переконання в істинності положень приписуючої частини ВМВ. Крім того, можна виділити ряд інших функцій, що їх виконує аргументація в процесі усвідомлення ВМВ: з'ясування істини, засобу розвитку логічного мислення, засобу активізації мислительної діяльності, забезпечення мотивації слухання, тобто привернення уваги вихованців.

У другому розділі "Експериментальне дослідження процесу аргументації моральної вимоги молодшим школярам" визначено основні завдання експерименту, розкрито програму його проведення. Обґрунтовується необхідність використаних експериментальних методик, описується вибірка тощо. Показано специфіку реалізації в початковій школі аргументованої ВМВ. Дано змістову характеристику застосовуваних в практиці виховного процесу аргументів. Розкрито психолого-педагогічні умови, за яких лише аргументована вихованцю ВМВ досягає необхідного виховного ефекту.

Відповідно до мети дослідження експериментальна частина роботи складалася з чотирьох етапів. На першому етапі, що був організований на базі СШ № 15 м.Рівного, СШ № 8, 159 м. Києва, виявлялась частота використання вчителями ВМВ з аргументувочових частинов та без неї; здійснювалась перевірка та уточнення теоретично визначених видів аргументів за характером заключеної в них інформації; уточнялось питання про класифікацію ар-

гументуючої частини ВМВ за формою міркування. На цьому етапі дослідження основним методом було польове нейтральне спостереження.

Основним завданням другого етапу експериментальної частини дослідження, який проводився на базі названих вище шкіл, виступило з'ясування умов /ситуацій/, за яких виникає необхідність ставити вихованцям ВМВ у розгорнутому двочленному вигляді. Дане завдання розв'язувалося за допомогою методів польового спостереження за поведінкою вихованців у відповідь на ВМВ без аргументуючої частини, та бесіди з учнями, які не виконали вимоги учителя, репрезентованої лише приписуючою частиною.

На третьому етапі виявлялись найбільш ефективні види аргументів ВМВ, поставленої щодо хлопчиків і дівчаток різних вікових груп /7,8 та 9 років/. Поставлене завдання вирішувалося методом природного експерименту, спостереженням та бесідою. Цими методами було охоплено 226 дітей. Організація експериментальної роботи на цьому етапі проводилась на базі літнього табору відпочинку дітей "Електронік" /с.Олександрія Рівненської обл./.

На четвертому етапі було проведено якісний та кількісний аналіз результатів дослідження. Первинна обробка даних /середній бал, процентні відношення/ обраховувались за допомогою калькулятора. Кореляційний та факторний аналізи здійснювались на ПЕОМ за програмою "Statgraphics - 3".

Узагальнення результатів першого етапу дослідження дає підстави стверджувати, що більшість моральних норм та вимог /78,1 % /сприймаються учнями як зовнішньо нав'язані, дотримання яких залежить від авторитету вихователя, санкцій покарання та заохочення в різноманітних формах. Це, як відомо, призводить до того, що вихованець керується моральними нормами в своїй діяльності лише за умови наявності зовнішнього контролю.

Класифікація аргументуючої частини ВМВ за характером вираженої в аргументах інформації, представлено у такий спосіб:

I. Аргументація прикладом та ілюстрацією.

Під прикладом розуміється факт, тобто та чи інша окрема подія або явище, що мали місце в дійсності. Функцією ілюстрації є закріплення переконаності дитини в правильності вже відомої їй прийнятої вимоги шляхом наведення конкретних випадків, які дають можливість прояснити загальні тези, демонструють їх-

не значення за допомогою цілого ряду можливих застосувань.

2. Аргументація очевидним положенням.

Аргументувати вербально задану моральну вимогу очевидним положенням – значить висувати систему суджень, відповідність яких відображуваній у них дійсності встановлюється за допомогою безпосереднього сприймання.

3. Аргументація аксіомою.

Під аксіомою розуміється судження, що приймається без доведення як першооснова.

4. Аргументація нормами етики.

Норми етики – зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною або групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним інтересам.

5. Аргументація визначенням та поділом понять.

Визначення поняття – логічний прийом, за допомогою якого ми розкриваємо зміст поняття, його суть. Поділ поняття – логічний прийом, за допомогою якого ми розкриваємо вихованцю обсяг поняття, тобто область дії, сферу застосування, використання даного морального поняття, норми, правила.

6. Аргументація раніше доведеним положенням.

Цей вид аргументації ґрунтується на тих положеннях морального характеру, що вже були раніше доведені для конкретного вихованця та були позитивно ним сприйняті і не викликали сумнівів щодо їх правильності.

7. Аргументація авторитетом джерела інформації.

Під джерелом інформації ми розуміємо особу, що ставить ВМВ, книгу, науку тощо.

Поряд із питанням класифікації аргументів за характером вираженої в них інформації, на даному етапі дослідження нас цікавило те, як побудовано аргумент у структурі ВМВ за формою міркування. З цього приводу вкажемо, що види аргументації ВМВ, за такого підходу до їх класифікації, співвідносяться з видами індуктивних та дедуктивних умовиводів / М.О.Лосский, 1922; В.Ф.Асмус, 1964/.

Результати спостереження за виховною діяльністю педагогів та бесіди з учнями, які не виконали поставленої в одночленному вигляді ВМВ дали підстави розкрити сутність основних умов, за яких вихованцю молодшого шкільного віку необхідно висувати

ВМВ в розгорнутому, мотиваційно екстеріоризованому вигляді:

1/ неправильне розуміння вихованцем моральної норми, на основі якої будується ВМВ;

2/ нерозуміння вихованцем суті вимоги, змісту певної моральної норми;

3/ неусвідомлення або недостатнє усвідомлення вихованцем моральних наслідків своїх ставлень та вчинків;

4/ необхідність зміни наявної асоціальної мотивації на соціально значиму;

5/ перше ознайомлення вихованців із певною моральною вимогою /нормою/;

6/ необхідність спрямування вихованця на:

а/ аналіз наведених фактів та явищ;

б/ зіставлення та порівняння моральної інформації;

в/ виявлення причинних зв'язків та залежностей між моральними поняттями;

г/ обґрунтування власних суджень та висновків.

У третьому розділі "Порівняльна оцінка ефективності аргументів у структурі вербального виховного впливу" подані результати експериментального дослідження виховного потенціалу видів аргументації в структурі ВМВ залежно від віку вихованців та їхньої статі.

Представлені узагальнені результати дослідження динаміки виховної ефективності аргументованого вербального впливу на особистість вихованців /хлопчиків та дівчат/ показані в табл. I., в якій у порядку спадання показників виховної ефективності /середнього балу виконання/ показані виділені у дослідженні види аргументації за характером її інформативного змісту.

Найвища виховна ефективність, за нашими даними, у аргументації ВМВ прикладом та ілюстрацією. Причому, висока ефективність такої аргументації практично не змінюється з віком вихованців.

Значно зростає у дев'ятирічних вихованців ефективність аргументації ВМВ очевидним положенням. Цей факт ми пояснюємо збагаченням морального досвіду дитини, що дозволяє зрозуміти моральний зміст наявної виховної ситуації.

Суттєво зменшується ефективність аргументування ВМВ визначенням та поділом понять. Це явище пояснюється, по-перше, зменшенням кількості зовсім невідомих вихованцям моральних вимог та правил, які ставляться до дітей, згідно їх соціального статусу,

Таблиця I

Рангування видів аргументації ВМВ
за показниками їх виховної ефективності.

семирічні вихованці		восьмирічні вихованці		дев'ятирічні вихованці	
хлопчики	дівчата	хлопчики	дівчата	хлопчики	дівчата
1	1	1	1	2	2
5	5	5	5	1	1
6	6	2	6	6	6
2	2	6	2	3	5
7	7	7	7	5	3
4	4	4	4	4	7
3	3	3	3	7	4

Примітка: 1 - аргументація прикладом та ілюстрацією; 2 - аргументація очевидним положенням; 3 - аргументація аксіомов; 4 - аргументація нормами етики; 5 - аргументація визначенням та поділом понять; 6 - аргументація раніше доведеним положенням; 7 - аргументація авторитетом джерела інформації.

тобто зменшується з віком частотність використання такої аргументації ВМВ; по-друге, детальне визначення в ході аргументування вже відомої вихованцям вимоги /правила/ призводить до сприйняття дитини аргументації як зайвого моралізування. Не врахування вихователями цих фактів і зменшує ефективність цієї аргументації.

Досить високі показники виховної ефективності в молодшому шкільному віці зберігаються у аргументації ВМВ раніше доведеним положенням.

З групи малоефективних аргументів у семи- та восьмирічних вихованців в групу досить ефективних у дев'ятирічних вихованців переходить аргументація ВМВ аксіомов. Цей факт є досить показовим, з погляду того, що до дев'яти років моральний досвід вихованців значно збагатився елементарними нормами моралі, і нові обґрунтування їх стає вже зайвими. Враховуючи це, а також те, що рівень абстрагування та узагальнення у дев'ятирічних вихованців піднявся на якісно вищу ступінь /з переходом до словесно-логічного мислення/

стає зрозумілим факт зростання ефективності аргументації аксіомою. Причому, сама аксіома, досить часто, сприймається вихованцями /за результатами проведеної бесіди/ як стимул до подальшого розмірковування, і в цьому процесі відбувається перехід аксіоми "для всіх" у аксіому "для себе", що в подальшому починає детермінувати моральний вибір.

Найменш ефективними для молодших школярів виявилась аргументація ВМВ авторитетом джерела інформації та аргументація ВМВ нормами етики, причому їх ефективність у розглядуваному віці практично не змінюється.

Дане порівняння не слід вважати абсолютним, адже враховуючи зміст приписувчої частини вимоги, наявну виховну ситуацію та актуальне поле свідомості вихованця, малоєфективна аргументація в конкретній ситуації може стати досить ефективною у виховному плані.

Слід зауважити, що ефективність виховного впливу на особистість вихованця залежить не лише від вибору видів аргументації, а й від багатьох інших факторів, детально аналізувати які не входило у завдання даного дослідження.

У четвертому розділі "Структура взаємозв'язків різних видів аргументації в системі морального мовленнєвого впливу" продовжено математико-статистичну обробку експериментальних даних щодо проявів поведінки вихованців молодшого шкільного віку стосовно ВМВ, аргументованої різними видами аргументів. Здійснено процедуру факторного аналізу, основною метою якого було розкриття структури взаємозв'язків різних видів аргументації і, таким чином, виявлення внутрішньоструктурних латентних ознак, знання яких у процесі якісного /змістового/ аналізу допоможе у визначенні провідних соціально-психологічних механізмів перетворення двоценної ВМВ на певну мотиваційну тенденцію.

Застосування факторного аналізу ґрунтувалось на таких засадах. Аргументація в структурі ВМВ спрямована на формування у вихованців певного мотиваційного ставлення до ВМВ. Сам процес створення мотиваційної тенденції не піддається безпосередньому вивченню. Розкриття ж внутрішньоструктурних латентних ознак сукупності аргументів допомагає визначити провідні соціально-психологічні механізми усвідомлення вихованцями ВМВ залежно від використання певного виду аргументації.

Результати факторизації наведені у табл. 2.

Таблиця 2.

Факторна матриця, яка отримана в результаті процедури *Varimax-rotated* з показниками поведінкових проявів семи-, восьми- та дев'ятирічних вихованців.

Змінні	ф а к т о р								
	I			2			3		
	7 р.	8 р.	9 р.	7 р.	8 р.	9 р.	7р.	8р.	9р.
Арг.1	,933	,972	,914						
Арг.2	,792	,749	,950						
Арг.3			,829	,948	,965				
Арг.4				,937	,867	,921			
Арг.5	,896	,813	,634			,647			
Арг.6	,758	,809	,794						
Арг.7							,916	,820	,953

Примітка: Аналізувались факторні навантаження на рівні $r = 0,6$.

Фактор I. Як свідчить наведена факторна матриця, найвищі факторні навантаження отримано за показниками поведінкових проявів вихованців стосовно двоценної ВМВ, аргументованої прикладом та ілюстрацією, очевидним положенням, визначенням та поділом понять, раніше доведеним положенням.

Аргументування ВМВ такими видами аргументації викликає в свідомості вихованців активний мислительний процес, який є наслідком інтеріоризації зворні заданої системи суджень, виражених у аргументах. Зв'язок думок, їх рух починається із судження. Саме судження є початковою ланкою, початковою формою руху нашої думки /О.В. Дроздов, 1956/. Активізація процесу мислення є актуалізацією всієї діяльності свідомості вихованця як єдиного процесу відображення об'єктивної дійсності. Діяльність свідомості є цілісний акт, у якому кожний психічний процес неможливий без вольових та емоційних проявів, без роботи уваги та пам'яті тощо /П.М.Єршов, 1992/. Отже, міркування вихованців, яке було детерміноване такою аргументацією ВМВ, призводить до певного результату – нового судження або поняття. Сам процес міркування не є процесом репродуктивним, бо в ньому

наявні здогадка, передбачення. Тобто, у процесі мислительної діяльності вихованець сам іде від відомого до невідомого. Таким чином, судження вихованців набуває особистісного смислу, стає судженням-цінністю, або просто цінністю. Відтоді, як певне судження набуло особистісного смислу для вихованців, стало їхньою цінністю, воно починає викликати хотіння, стає мотивом поведінки, який рухає або зупиняє людину.

Описаний механізм перетворення зовнішньоаргументованої ВМВ на внутрішню мотиваційну тенденцію названо нами усвідомлено-перетворюючим. Значення факторних навантажень та якісні особливості згаданих вище видів аргументації дозволили інтерпретувати цей фактор як фактор мотиваційно-сміслової аргументації.

Досить вагоме навантаження в цьому факторі отримала аргументація аксіомою /0,829/ у дев'ятирічних вихованців. У дітей семи та восьми років ця аргументація виявилась за межами першого фактору.

Цей факт - додаткове свідчення правильності зроблених нами висновків у третьому розділі.

Фактор 2. Аналіз структури цього фактору та змістових характеристик аргументів, що його утворюють, дозволяє охарактеризувати його як фактор когнітивно-нормативної аргументації.

Значучі навантаження в цьому факторі отримала аргументація нормами етики, аргументація аксіомою. До таких аргументів у структурі ВМВ вихователі вдаються у випадках, коли сама моральна норма /правило/ вже відомі вихованцям, але необхідно здійснити мотиваційний поштовх до її виконання. Зміст аксіоми та певна етична норма на шляху від зовні заданого змісту приписувочої частини ВМВ до виникнення в свідомості особистості мотиваційної тенденції виконує для вихованця роль взірця, якого дотримується дитина в ході виконання ВМВ. Таке наслідування як соціально-психологічний механізм відбувається свідомо, на рівні смислових структур діяльності, тобто вихованці свідомо наслідують ті сторони поведінки, які дійсно відображають смисл виховної ситуації.

Аргументація визначенням та поділом понять у дев'ятирічних вихованців має значучі навантаження як у першому, так і в другому факторі. Таке подвійне представництво цієї аргументації саме у вихованців цього віку ми пояснюємо практичною відсутністю таких моральних норм та правил /стосовно відповідного соціального статусу дитини/, з якими вихованці ще не знайомі. А в тих випадках, коли

вже знайома їм вимога аргументується детальним визначенням, вона /аргументація/ сприймається вихованцями як зайве моралізування, у той час коли достатньо лише нагадати норму. Саме факт недоречного і через це, як правило, малоефективного використання вихователями цієї аргументації зумовив дане явище.

Фактор 3. Високі показники факторного навантаження в цьому факторі отримала лише аргументація ВМВ авторитетом джерела інформації. У випадках такого аргументування ВМВ, вихованець, під впливом авторитету /або страху/ джерела інформації, сприймає приписуючу частину вимоги без належної критичності, без розгорнутого процесу логічного аналізу та оцінки в співвіднесенні з минулим моральним досвідом, часом без належного розуміння суті вимоги. Джерело інформації, в такий спосіб, виконує функцію гетеросугестора. У деяких випадках виконання аргументованої таким чином ВМВ ґрунтується на дії механізму ідентифікації та неосмисленого наслідування, але всеодно, у свідомості відбувається лише співвіднесення інформації приписуючої частини ВМВ з її автором /джерелом/, і це визначає поведінку дитини. Отже, виконання завдання ВМВ стає дуже залежним від авторитету у вихованця її джерела. Тому цей фактор ми інтерпретували як фактор сугестивно-ідентифікаційної аргументації.

Поведінкові показники при аргументуванні ВМВ авторитетом джерела інформації не корелюють значучо з іншими факторами, що вказує на правильність змістової інтерпретації третього фактору.

Отже, факторну структуру аргументації ВМВ утворили три фактори, кожний з яких пояснює відповідний відсоток загальної частки дисперсії /табл. 3/.

Таблиця 3.

Вклад факторів у сумарну дисперсію.

№	Назва фактора	Вклад фактора в сумарну дисперсію /в %/		
		7 років	8 років	9 років
1.	Мотиваційно-сміслова аргумент.	60,6	69,0	75,8
2.	Когнітивно-нормативна аргумент.	23,9	23,2	11,6
3.	Сугестивно-ідентифікаційна арг.	9,4	4,2	8,8
	р а з о м	93,9	96,4	96,2

У закінченні дається підсумок результатів дослідження, що підтверджують висунуту гіпотезу та положення, що винесені на захист, намічаються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

1. У процесі морального розвитку логічність і довільність вчинку формується одночасно; усвідомлення аргументованої ВМВ визначає зміст механізму /мотиву/ моральної поведінки, довільність характеризує спосіб його становлення.

2. Аргументована ВМВ значно підвищує виховну ефективність вербального морального впливу на особистість молодшого школяра.

3. Моральна вимога перетворюється на відповідне мотиваційне утворення лише за умови, якщо зміст ВМВ набув для вихованця особистісного значення.

4. Виявлено статевої відмінності у ставленні до аргументованої моральної вимоги хлопчиків та дівчат. Основна різниця полягає в:

- у дівчат значно менша кількість випадків вкрай негативного ставлення до виконання ВМВ та невиконання ВМВ; Ця закономірність пояснюється декількома причинами. Хлопчики молодшого шкільного віку менш старанні, гірше від дівчаток контролюють свою поведінку /С.М.Олександрівська, С.С.Липовецький, 1978/. Соціальна адаптація у хлопчиків цього віку проходить важче /В.С.Каган, 1984; Ц.М.Ісаєв, В.С.Каган, 1986а/, ніж у дівчаток, які на протязі всього періоду експерименту мали більш високі поведінкові показники.

- експресія вкрай негативного ставлення до виконання ВМВ у хлопчиків значно багатша та інтенсивніше проявляється ніж у дівчат;

- процент швидкого та бездоганного виконання аргументованих ВМВ у дівчат дещо вищий порівняно з хлопчиками цього ж віку;

- успішність у виконанні аргументованих ВМВ значно вища, коли завдання вимоги сприймаються вихованцями як відповідні їх статі;

- хлопчики краще справляються з завданням, поставленим у ВМВ, в групі хлопчиків, а дівчата - в змішаній за статтю групі.

- хлопчики більш критично сприймають ВМВ, аргументовані нормами етики. Хлопчики більш автономні і, в певній мірі, схильні не поважати заохочувані дорослими види діяльності /D.Ramsen, 1980/;

- дівчата в процесі виконання ВМВ більш орієнтовані на те хто їх оцінює, в той час, коли хлопчиків більш цікавить що оцінюється в їх діяльності.

5. Ефективність аргументованого впливу на особистість вихованця істотно залежить від дотримання вихователем психолого-педагогічних вимог щодо застосування певного виду аргументації в структурі БМВ.

6. Потреба в аргументації БМВ виникає у випадках:

- неправильного розуміння вихованцями моральної норми, на основі якої будується БМВ;

- нерозуміння вихованцями суті вимоги, змісту певної моральної норми;

- неусвідомлення або недостатнього усвідомлення вихованцями моральних наслідків своїх ставлень та вчинків;

- необхідності зміни наявної асоціальної мотивації на соціально значущу;

- першого ознайомлення вихованців з певною моральною вимогою /нормою/;

- необхідності спрямування вихованців на:

- аналіз наведених фактів та явищ;

- зіставлення та порівняння моральної інформації;

- виявлення причинних зв'язків та залежностей між моральними поняттями;

- обґрунтування власних суджень та висновків.

7. Розкриття внутрішньоструктурних зв'язків у системі аргументації БМВ дало можливість виділити три групи аргументації:

I/ Мотиваційно-сміслова аргументація:

а/ аргументація прикладом та ілюстрацією;

б/ аргументація очевидним положенням;

в/ аргументація визначенням та поділом понять;

г/ аргументація раніше доведеними положеннями.

2/ Когнітивно-нормативна аргументація:

а/ аргументація нормами етики;

б/ аргументація аксіомою.

3/ Сугестивно-ідентифікаційна аргументація:

а/ аргументація авторитетом джерела інформації.

8. Провідні соціально-психологічні механізми усвідомлення БМВ детермінуються видом її аргументування:

- мотиваційно-сміслова група аргументації ґрунтується на дії усвідомлено-перетворюючого механізму;

- когнітивно-нормативна група аргументації - на дії меха-

нізму усвідомлено-смиислового наслідування;

- сугестивно-ідентифікаційна група аргументації - на дії механізмів навчання, ідентифікації та неосмисленого наслідування.

Подальше дослідження у межах даної проблеми ми вбачаємо у розширенні вікового діапазону: з'ясуванні вікової динаміки ефективного аргументованого впливу на особистість, з'ясуванні вікових та статевих особливостей усвідомлення аргументованої ВМВ підлітками та іншими.

Основний зміст роботи відображено у таких публікаціях:

1. В.А.Сухомлинский о родительской педагогике // В.А.Сухомлинский - выдающийся педагог-новатор. Тезисы областной научно-практической конференции. - Ровно, 1988. - С.102.

2. Н.К.Крупская о воспитании детей в семье // Н.К.Крупская о коммунистическом воспитании молодежи. Тезисы докладов междузювской научно-практической конференции. - Ровно, 1989. - С.170-171.

3. Общечеловеческие моральные ценности - основа миролюбивой позиции личности // Воспитание учащейся молодежи в духе мира и новое политическое мышление. Материалы международной научной конференции. - Ровно, 1990. - С.80.

4. Психологічні умови усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Міжнародні наукові Костюківські читання. Тези конференції 9-11 червня 1992 р.-Т.І. - К., 1992. - С. 272-274.

5. Усвідомлення моральної норми та формування переконань аргументацією висунутої вимоги // Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика. Сборник материалов Международной конференции.-Т.І. - Одесса, 1992. - С.216-218.

6. Психологічні умови ефективності вербальної виховної дії // Майевтика у системі психологічних знань. Тези Міжнародної наукової конференції. - К., 1993. - С. 152-153.

7. Психологічний аналіз виховної дії // Рідна школа.-1993, - № 3. - С. 15-16.

8. Психологічні аспекти переконання словом // В.О.Сухомлинський - видатний український педагог. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю від дня народження В.О.Сухомлинського. - Рівне, 1993. - С.154-155.

9. Переконуючий вплив у виховному процесі // Початкова школа.

- 1993. - № II. - С. 3-5.

Ю. Психологічні механізми усвідомлення вербальної виховної дії // Ментальність, духовність і саморозвиток особистості. Тези доповідей Міжрегіональної наукової конференції. - Луцьк, 1994. - /у співавт. / у друці/.

О. Славичук

Підписано до друку 15.03.1994 р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 486.

461838

AB 29.594

AB 29.594